

Angliába. Ez a koncepció azt is megvilágítaná, a *Paeon* előversében miért ír Budai Parmenius „földeket és tengereket”, amelyeken keresztül kellett haladnia, hogy elérjen Angliába, s miért használ ebben a versében *többes számot*, amikor erről az utolsó (korábbi peregrinációjától független) útvjáról beszél.³⁶

Gömöri György
(Cambridge)

Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséről*

Ha a ma divatos recepciósztétika kérdésfeltevésének szemszögéből vizsgáljuk Kazinczy pályáját, megállapíthatjuk, hogy a magyar irodalom történetében kevesen voltak, akik olyan éles konfliktusba kerültek koruk olvasóközönségének „elváráshorizontjával”, mint ő. Pedig a koblenzi iskolához közel állók némelyike szerint a XVIII. századtól kezdve, tehát a felvilágosodás közoktatási és az általános kultúrát, valamint az írásbeliséget előmozdító törekvéseinek következtében a szépirodalomnak legalább két szintje állandósul: a mindenkori közönség széles rétegeinek ízléséhez és esztétikájához idomuló szórakoztató és triviális irodalomtól élesen elkülönül az elit irodalom, mely tagadja a fennálló közönségízlést, új művészi törekvéseket képvisel és saját igényeihez igyekszik hozzátágitani, hozzáfornálni a befogadók „elvárási horizontját”. Míg azonban az ilyen szerepet betöltő jelentős irodalmi alakok legtöbbje műveivel irritálja új szépségek iránti érzékenységre az olvasókat, Kazinczy írónak nem volt oly jelentős, hogy szépirodalmi alkotásai töltsék be ezt a funkciót. Hogy irodalomszemléletének s ezt kifejező tevékenységének mely oldalai váltották ki a nyelvújítási harcok évtizedében a túlzó rokon- és ellenszenvnyilvánításokat, sőt készítették előbb-utóbb a tőle való elpártolásra az ifjú irodalom mellette pártot fogó elitjét is, erről szeretnék röviden áttekintést nyújtani. Kazinczynak agresszív irodalmi frontnyitásaiban, kritikáiban, polemikus tanulmányaiban, támadó epigrammaiban és epiztoláiban egyaránt megvolt a mintája Goethe és Schiller küzdelmeiben saját koruk német irodalom ellen, a Xéniák közös vállalkozásában, s egymásra utalt közös magányukban kifejlődött elit-öntudatuknak a közönség ízlését lenéző gesztusa is visszhangra talált leghívebb magyar követőjükben, Kazinczyban. Goethe idézésével kezdi harcos epigrammagyűjteményét: „*Werke des Geists und der Kunst is für den Pöbel nicht da,*” vagyis a szellem és művészet alkotásai nem a csócseléknek valók. A szellem arisztokratikus öntudatának kifejeződését szokás ebben látni és hangsúlyozni; de benne van az egykor népszerű írók csalódása is új törekvéseik megértetlensége miatt, a körülöttük váratlanul kialakult légtüres tér miatt. A német irodalomtörténetírás által másfél évszázadon át kanonizált klasszika két weimari írófejedelme a megértés hiányával küszködött; akik rokonszenveztek műveikkel, a későbbi korai romantikusok, elsősorban a Schlegel-fivérek, nem azt igenelték műveikben, amire ők akkor a legnagyobb súlyt fektették volna; így szükségszerűen távolodtak el egymástól a klasszikusok és a korai romantikusok. Sőt, ami népszerűtlenségük ellenére is, legalábbis az irodalmi élet reflektorfényében tartotta klasszikus korszakuk tevékenységét, korábbi Sturm und Drang korszakukban megszerzett nagy nevük és elismertségük is fokozta helyzetük kényelmetlenségét: saját árnyékukon kellett átlépniük, a saját korábbi tevékenységük által felvert irodalmi hullámokkal kellett szembefordulniok; Goethének a Götze von Berlichingen kiváltotta lovagdrámák áradatával a kései felvilágosodás nemzedékeiben, Kotzebue-nál és másoknál, de Schiller Bürger-bírálatának túlzó és igazságtalan élességében is benne van a korábbi eszményeivel való leszámolás érzelmi töltése is.

Kazinczy sem járt különben. Fogsága előtti irodalmi tevékenységével szerzett magának általános elismertetést. Csokonai a Bácsmegegy íróját sirtaja versében fogságáért, s ha Merényi Oszkár feltevése Berzsenyi költészeti fejlődésének gessneri stílusfázisáról vitatható is, de tény az, hogy Berzsenyi 1808 előtti dalköltészetében gyakran lehet találni Kazinczy Gessner-fordítására emlékeztető stílus-reminisz-

³⁶ „Cum sumus emensi quicquid terraeque marisque / Inter Pannonios Albionasque iacet” QUINN-CHESHIRE, i. m. 142. A magyar fordításban ez a kettős többes szám nem egészen világos: „Mert bebolyongtuk mind, mi a földön s tengeren által / Pannon föld s Brit hon partja közé települt” (Csorba Győző fordítása), Kortárs, 1977. 5. sz. 766.

*Előadásként elhangzott 1981. októberében a sátoraljaújhelyi Kazinczy-ülésszakon.

cenciákat. Kisfaludy Sándornak a Ruszek apáthoz írott leveleiből pedig csak úgy sugárzik a sértett és csalódott szerelem érzése; újra és újra vall arról, hogy Kazinczy fogsága előtti műveinek édes szépsége csábította magyar nyelvű írói tevékenységre. Így, amikor a széphalmi mester az általa is befolyásolt Csokonai halála után megjelenő életművét egyre kritikusabban szemléli s ezért a debreceni költő kritikátlan barátainak felfogása szerint emlékébe belegázol, amikor az általa is nagyra becsült Kisfaludy Sándor művészetét kritizálja, sőt epigrammában csipkedi, tulajdonképpen saját korábbi írói tevékenységének a nem éppen a saját szándékai szerint alakult következményeivel is szembe fordul. A kritikáltak, ill. híveik pedig rajongóiból ellenfélle válnak.

Mi váltja ki ezt az állapotot? Aligha poétikájának és műszemléletének modernsége. Immanens poétikája, tehát művei: fogsága előtt még frissnek minősíthető Klopstock- és Hölty-utánérzései és fordításai, majd a Pálóczi Horváth Ádámhoz írott episztolájába beleépített archaizáló románc, később Goethe szabad ritmusú verseinek fordítása és a szonett meghonosítása érdekes újdonságokat jelentenek. S az is tény, hogy a szonettformát a német klasszikusok nem kedvelték, s a Kazinczy által a grecizáló Homérosz-fordításai miatt egyébként nagyra becsült Voss klasszicizáló támadásával szemben épp a német romantikusok védtek és kultiválták a XIX. sz. elején. Mégis csak a korban használt szélesebb értelemben nevezhető romantikus műfajnak; abban az értelemben, amely szerint minden romantikus műfajnak minősül, ami nem a klasszikus ókor mintaszerűnek tekintett irodalmaiban keletkezett. Egyébként azonban az újkori Európa klasszicizáló hajlamú korszakainak is kedvelt műfaja volt, a hozzányúlást tehát aligha lehet romantikus gesztusnak minősíteni. A canzone és canzonetta megkülönböztetésében is csak az itáliai korai reneszánsz óta végbement műfaji változásokat és azok poétikai tükröződését reagálja le, a lírai költészet műfajairól és felosztási lehetőségeikről pedig meglehetősen hagyományos nézeteket vallott a Berzsenyi „összövegeire” írt hosszú értékelő levele tanúsága szerint. Bár úgy látszik, hogy műfaji szemlélete korszerűbb az újlatin poétikák felfogásán alig túllépő Földi-féle poétikai rendszernél, sőt Csokonaiénál is, aki ugyan elméletileg időnként egész modern dolgokat ír, de az ódák könyvébe sorolja be Parasztdal-át. Mégis, hiába emlékezett a Berzsenyi-versek könyvekbe osztására tett javaslatára a dem Tone nach (vagyis a tónus szerint) való igazolásával Herder történeti-tipológiai műfajelméletének tónusfelfogására, azért Kazinczy teljes gyanútlanossággal nevezi az Őszt (melynek címétől ő javasolta jó érzékkel *A közelebbi tél-t*) szép ódának, pedig Herder terminológiája szerint nevezhette volna elegico-ódának is, ha valóban érzékeny a tónusra is, csupán a külső formára; nem beszélve arról, hogy az általa jól ismert Schillernek a naiv és szentimentális költészetéről írott tanulmánya is fölhívhatta volna a figyelmét az elégikum jelentőségére a modern költészetben. Az igaz, hogy később eldicsekedett azzal: a korabeli magyar költészetben az ő művein ömlött el a legtisztábban a klasszikus ízlés, még Berzsenyinél is inkább, de annak nincs nyoma, hogy stilisztikai sajátosságoknál mélyebb különbségekre ráértett volna kettőjük művészi gyakorlata között. Tehát poétikája verseiben és versfordításaiban, különösen magyar viszonyok között meglehetősen modern tájékozottságúnak tűnik, elméleti megjegyzéseiben kevésbé. Ugyanakkor költői és prózairói működésének java és zöme nem igazán modern műfajokban bontakozik (l. epigrammáit, episztoláit és nem rousseau-i típusú, tehát nem szubjektív jellegű emlékiratait). Verstani nézetei sem gyökeresen újak. Antileoninizmusa Ráday hatásával magyarázható, az ún. magyaros versformákat pedig Verseghy fogsága előtt sokkal türelmetlenebbül vetette el, mint Kazinczy; úgyszintén a németes jambusdallamok meghonosításában is Verseghynek volt nagyobb a szerepe.

A legnagyobb fokozati különbség azonban német mesterei és Kazinczy között műszemléletükben mutatkozik. A Goethe és Schiller levelezésében tisztázódó műfajelméleti eredményeket igazságtalan volna számon kérni rajta, hisz e leveleket csak 1826-ban publikálták. De a Herder, Moritz, Goethe és Kant esztétikai tárgyú írásaiban fokozatosan kibomló organikus műszemléletet a XIX. század elején már másodrendű iskolai esztétikák is népszerűsítették, nem beszélve a Schiller tanulmányaiban meginduló és Schellingnél, Hegelnél kiteljesedő idealista tartalmi esztétikáról. Berzsenyi, Kölcsey recenziójával vitaközvéa már a kantianus Krug és a schellingianus Luden nyomán fejtegeti az organikus műszemlélet és a tartalmi esztétika elveit 1825-ös észrevételeiben, de bizonyos mértékig már 1818-as első fogalmazásában is; Kazinczy az ilyen szempontokra, egyáltalán a művek strukturális felépítésének kérdéseire végig érzéketlen marad, egy korábbi, nem annyira modern neoklasszicista, mint inkább hagyományos klasszicista retorikai-stilisztikai felfogás által nyugőzött. Annak is megvolt a nagy és pozitív szerepe Kazinczy nagy harcainak évtizedében, az is része volt annak a nagy civilizáló célzatú programnak, melynek ő volt vezéregyénisége, fő képviselője; de míg fő célkitűzésének meg-

valósításában épp irodalomszemlélete jótékony korlátozottságának volt nagy szerepe, ezek a korlátok tették érzéketlenné az épp körülötte, saját táborában felnövő igazi tehetségek (Berzsenyi, Kölcsey) tulajdonképpeni minősége iránt s ezért is kerültek vele szükségszerűen szembe a 10-es évek második felétől kezdve, ezért volt teljesen érzéketlen a 20-as évek ifjú romantikus nemzedékének, különösen Vörösmartynak művészetével szemben, amikor ő, a formai szempontok megbúvóltja, aki örülhetett volna annak, hogy ez a nemzedék él formai és stílustörekvéseinek eredményeivel, sőt azokat továbbfejlesztzi, természetesebbé teszi, hirtelen tartalmi kifogásokat emelő egyoldalúságba esik, nacionalizmusukat bírálja s nem veszi észre művészi színvonalukat.

Miután sorra vettem azokat az irodalomszemléleti mozzanatokot, melyekben Kazinczy, nemcsak európai összehasonlításban, de bizonyos mértékig még saját tehetséges hazai kortársaival összevetve is csak mérsékeltlen korszerűnek tűnik, hadd szemléljük meg azt az oldalát is, melyet tevékenysége lényegének tartanak. Szauder József nagy figyelemfelhívó erejű és tisztázó értékű tanulmányai óta látjuk, hogy Kazinczy nyelv- és stílusújító törekvéseiben milyen nagy szerepe volt a klasszicizmusnak. Csak az a kérdés, hogy melyik változatának. Kazinczy a magyar irodalom nyelvét és stílusát igyekezett civilizálni, vagyis a korabeli európai vezető irodalmak szintjére felemelni. Ennek a felemelésnek az útja 2000 éven át az volt, hogy az európai fejlődésben először mintaszerű tökéletesség és mindenoldalúság szintjére felemelkedett görögség irodalmának s az irodalom eredményeit tudatosító retorikájának, poétikájának és filológiájának modelljét valósítsák meg saját nemzeti irodalmukban. Ezt a történelemben először a latinok csinálták meg s tudatosították is, Cicero imitáció- és copia verborum-tanával, Horatius *Ars poeticájának* és Quintilianus retorikájának ilyen irányú megjegyzéseivel és rendszerével. Ezt követte Dante *De vulgari eloquentia*-ja óta minden felemelkedni óhajtó európai nemzeti nyelvű irodalom, a reneszánsz évszázadaiban és a XVIII. században egyaránt. Lényege: jól kialakított humanista gondolatközvetítő rendszer, poétikai-stilisztikai-retorikai rendszer, melyben a téma méltóságfokának és jellegének megfelelő műfajt, s az annak megfelelő stíluszintet (a három stíluszintet elméletileg jegyében) és stílusránylatot kell választani. Kazinczy kettős-egy célja: a magyar irodalmi nyelv egységesítése, normalizálása s ezen az egységen belül a kommunikációs szituáció megkívánta és a klasszikus és humanista retorikák által megkövetelt jól differenciált nyelvszintek kiképzése s egymástól való éles elválasztása. Ezt fejtegeti minden jelentős írásában, legvilágosabban az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* c.-ben. A szakirodalom azt is kiemeli hagyományosan, hogy fő célja a fentebb stíl kialakítása volt irodalmunk nyelvében s ezt a pseudo-longinusi irat XVIII. századi divatjának jegyében modernnek is lehet tartani. De úgy tűnik, hogy inkább arról van szó: Kazinczy a nem helyesen differenciált és avult pátoszú, barokkos zord fenség modernizálására és egy modern, civilizált, lágy fenség meghonosítására tört – helyesen. Mindezt azonban, törekvéseiről mit sem tudva, 1807 előtti verseiben jórészt megvalósította Berzsenyi. A klasszikus retorikai-stilisztikai rendszer modernizált változatának irodalmunkra való rákényszerítése azonban aligha lehetett az ellenállás kiváltó oka; az adalungi stilisztika jegyében így gondolkoztak a kor nagy grammatikusai is, akik pedig Kazinczy neológusával valamilyen módon szembefordultak, kivétel nélkül. Ezzel szemben viszont a kor nyelvészei, de jelentősebb írói is elfogadták azt a nyelvfilozófiai nézetet, mely az empirizmus jegyében az egyes nemzeti nyelvek sajátosságaira helyezte a fő hangsúlyt, tagadta az univerzális logikai grammatika lehetőségét, majd Herdernél az egyes nemzetek objektív nyelvi szelleme elméletévé fejlődött tovább. Egyúttal pedig lassan kezdett beszivárogni a romantikus jellegű hullámoknak a klasszicista túlstandardizált poétai dikciót és a hagyományos műfaji rendszert aláásó hatása is. Kazinczy mindezzel szemben az egyetemes érvényű humanista nyelveszmény s az azt megvalósító klasszikus és modern európai irodalmak mintájára akarta kaptázni irodalmunkat és nyelvét. Ő és Kölcsey a tízes évek közepén, nem sokat törődve a nyelvünk keleti eredetét s így az európai kultúrkör nyelveitől idegen voltát feltáró jelentős nyelvészeti eredményekkel, nemcsak irodalmunkat vallotta az európai kultúrkör szerves részének, hanem nyelvünket is a latinnal és a némettel, mint inverziós természetű nyelvekkel rokonította; egyúttal a mintájukra való nyelvfejlődést követelte. Kölcsey ettől az 1815-ös véleményétől hamar eltántorult s lasztóci leveleiben már a herderi objektív nyelvessellem hívének bizonyult; Kazinczy azonban egyetemes nyelveszményén alig változtatott s csak a húszas évek nacionalista közszellemének hatására tett néhány gesztust a nyelvet saját forrásaiból megújítani akaró diadalmaszkodó korszakellenemnek. A század első két évtizedében, különösen fordításaiban azzal irritálta ellentmondásra ellenfeleit, hogy a fejlett európai nyelveknek még az idiómait is tükörfordítással ültette át nyelvünkre, vétve a nyelv törvényei és szelleme ellen. S az ún. ortológusok közül azokat, akik nem

voltak jelentős alkotóművészek, azzal is magára haragította, hogy a nyelv fölött szabad alakító jogot követelt az íróknak, a szépség és az ízlés jegyében. Ő maga a lexikális szókészlet megújítása tekintetében nem volt radikális s egy-két nyugatias túlzásától, pl. a nyelvtani nemek nyelvünkbe való bevezetésének igényétől is hamar elállt, látva a sikertelen próbálkozásokat. Mégis nyelvújításának idegenes elemei bizonyultak mozgalmának azon hamar elavuló oldalának, amelyet pedig ő lényegesnek tartott és szenvedélyesen védett. Ezért az utókor tudományának az a beállítása, mely a kazinczyas neológiát az ortológia fölött győzedelmeskedő egyedül haladó nyelvi mozgalomnak tekinti, elfelejtkezik arról, hogy ortológia és neológia táborai csak az irodalmi nyelvújítás harcaiban releváns tábormegnevezések: maguk az ortológusok is többnyire szerencsés nyelvújítók voltak a szélesebb értelmű nyelvújítás törekvéseiben s mint Kazinczy örömmel állapíthatta meg, használják az új szavakat. Ez azonban csak a szélesebb értelmű nyelvújítás győzelme volt s ami ezen belül Kazinczy saját színezetű törekvése volt, abból csak az írói szabadság valósult meg később, a romantika jegyében s talán nem is mindig az ő szándékai szerint; a nyelvszellemet sértő nyugatos nyelvújítás ügye azonban visszaszorult a húszas évek Kelet-mítoszt ápoló nacionalista közszellemében. Ami a nyelvújításból győzött, az volt, ami az írói ortológiát és neológiát egyesítette: a nyelv gazdagításának igénye. Ebben azonban, ha voltak is túlzásai, részben az írók táborát megosztó izgatásaival, részben a nagy tekintélyét latba vető klasszicista normateremtő tekintélyével mégis döntő szerepe volt; a magyar felvilágosodás első korszakának eklektikus áramlataival szemben irodalmunk fejlődésében először érvényesített tiszta és néhány vonatkozásban modern klasszicista ízlést, vitáival előmozdította a klasszikus poétai dikció kialakulását s ezzel közvetve előkészítette az e dikciót részben kiteljesítő, részben aláásó magyar romantika irodalmi fordulatát. A közvetett előkészítést azonban hangsúlyoznom kell; közvetlenül értetlenül szembe fordult vele, mint ahogy mintáinak, a német klasszikusoknak az életművéből is csak a tisztán klasszicizáló elemeket tudta befogadni; azt, ami bennük a klasszicizmus és a modern irodalom szellemének a dialektikus egysége volt, egészében nem recipiálhatta s így a romantizálódó tartalmi esztétika és az organikus műszemlélet haláláig idegen maradt tőle.

Csetri Lajos

Két irodalmi adalék az 1840-es évek Dózsa-képéhez

Kulin Ferenc, irodalomtörténeti füzetében áttekintve a reformkori Dózsa-kép változásait, megjegyzi: „... a lista még bizonyára bővülni fog, ha a vidéki és az erdélyi kollégiumi könyvtárak és levéltárak anyagát is felkutatja valaki”.¹ Ezúttal két Dózsa-feldolgozásra vonatkozó adatainkat tesszük közzé, az OSzK kéziratrárból.

Pesty Frigyes feldolgozasi tervére utalt monográfiájában R. Várkonyi Agnes, de őt a leendő történetíró szemléletének kialakulása érdekelte, és így érthetően nem tért ki a Dózsa-kíséret részleteire.² A Petőfivel egyidős, temesvári születésű és német anyanyelvű Pesty a líceumot Szegeden végezte, ahol tanára volt Horváth Cyrill. Ő a szülővárosába visszatért és ott a főhadparancsnokságnál állást kapott fiatalembert olvasásra és irodalmi kísérletekre buzdította, hogy ismereteit tágítsa és a magyar nyelvet is gyakorolja. Az 1514-es téma először Horváth Cyrill 1842. szeptember 26-i, Szegeden írott levelében³ bukkan föl, amelyben lebeszélve volt tanítványát egy, a Rákócziak történetéből veendő szomorújáték írásáról és általában is óvta a kezdőt túl nagy témák felvállalásától: „Kisértse meg kedves Fridrik erejét először kisebb tárgy körül. Illyenre elég az alkalom. Például Dózsa pórhada idejekor Telegdy, ki a királyi tanakodáskor ellenzője volt a keresztes hadaknak, s kit azután Dózsa Csanádvárbán megfogott és megöletett. Fessler elég világosan megemlíti az eseményt.⁴ Lehet csak őt és családját érdekes viszonyba áthelyeztetten kikapni.” Noha Horváth Cyrill határozottan kérte Pesty döntését erről és az esetleges szinopszis megküldését, évekig nem hallunk (Horváth 1843. december 16-i újabb buzdítása

¹ KULIN Ferenc, *Hódthatatlan szellem*, Bp. 1982. 6.

² R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban*, Bp. 1973. I–II. Egy ízben drámaként (II. 277.), egyszer pedig regénytervként említi (II. 162.).

³ OSzK Kéziratár, Levelestár, Horváth Cyrill levelei Pesty Frigyeshez.

⁴ *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*, Fünfter Theil, Neuntes Band, 893–895. és 908.